

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE FILOSOFIE ȘI PSIHOLOGIE
„CONSTANTIN RĂDULESCU-MOTRU”

**STUDII DE ISTORIE
A FILOSOFIEI ROMÂNEȘTI
IV**

Coordonator: Viorel Cernica

Ediție îngrijită de: Mona Mamulea

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

București, 2008

PORTRETUL LUI PETRU COMARNESCU DIN TINEREȚE¹

AUREL BROȘTEANU

În anul 1929, vedea lumina tiparului în pagina culturală a cotidianului „Ultima Oră”, pusă sub îngrijirea lui Petru Comarnescu, un articol al său: „Cazul Minulescu”, ținând la revizuirea valorii autorului „Romantele de mai târziu”, pe care cu mulți ani înainte îl admirase fără rezervă. Articolul începea astfel: „Amintiri, Eram încă în liceu și organizasem acasă la mine un festival intelectual, cum îl numeam eu. Aurel Broșteanu vorbea despre Picasso. Doi tineri citeau versuri de Minulescu și «Adolescență» de Arghezi. Apoi mi-a venit rândul să prezint printr-o conferință în care Wilde și France abundau, piesa cu cei doi pungași care sparg ușa cerului, «În fața porților de aur», a lordului Dunsany, interpretată apoi cu înțelegerea vârstei de colegii mei de liceu, actorul Brancomir și scriitorul Dianu”.

Am făcut acest citat, nu pentru vreo referire la Minulescu, ci spre a evoca, oricât de sumar, ceea ce aș numi „Portretul lui Petru Comarnescu din tinerețe” – ambianța spirituală proprie colegianului de atunci, preocupările lui intelectuale, deschiderea spre orizonturile vaste ale culturii –, dar, totodată, și spre a marca primul moment semnificativ al prieteniei dintre noi, bazată în întregime pe comunitatea aspirațiilor de înnobilitare a vieții prin cunoaștere și îmbinare superioară a idealurilor de bine și frumos – acel „Kalokagathon”, care, mai târziu, în anii de maturizare prin studii și reflecție, avea să dea o fundamentare teoretică a acestor aspirații ale lui și să îi polarizeze forțele spiritului timp de decenii, de-a lungul prodigioasei activități desfășurate de el în câmpul culturii românești.

Ieșean de origine, beneficiar al marilor tradiții spirituale transmise din generație în generație de metropola culturii moldovenești, dar și al celor din propria familie, care – spre a mă limita la ultimele două secole – număra printre membrii ei nume ilustre, ca acela al mitropolitului Veniamin Costache, al întemeietorului chimiei românești, Potru Poni, ori al savantului biolog de la Universitatea ieșeană, Grigore Popa, Petru Comarnescu înțelegea să continue aceste tradiții, transplantându-le în mediul cultural bucureștean, pentru a le valorifica la scară națională, într-un moment când, la ele acasă, amenințau să se ofilească dintr-un

¹ Textul, inedit, ne-a fost pus la dispoziție de către nepotul criticului Aurel Broșteanu, dr. Mircea Drăgan, căruia îi mulțumim.

hipertrofiat cult al lor tinzând spre epigonism în mândră izolare provincială, și, totodată, pentru a fertiliza mediul de elecție – cel al Capitalei țării – prin confruntarea cu constanta unor valori spirituale de înaltă clasă. Se vădea în aceasta prezența spiritului integrator de care era animat Comarnescu încă de tânăr, vocația lui irezistibilă spre sinteza spirituală.

Pentru a putea urmări realizarea ei, Petru Comarnescu era plasat în condițiile unei ambiante familiare privilegiate – aceea a soților Netter – unchi și mătușă –, care, devansând pe alți membri ai familiei, creaseră un cap de pod ieșean, cu statut de exteritorialitate, în chiar inima Bucureștiului. Avocat de stat, soțul, cu preocupări muzicale de aleasă ținută, organizator al unui cvartet de coarde format din amatori instruiți ce se întruneau cu punctuală regularitate spre a oficia la altarul Euterpei; doctor în biologie din Germania, soția, femeie de rară distincție intelectuală și morală, „une grande dame”, în cea mai pozitivă accepție a cuvântului, ruda de sânge a lui Comarnescu – îl luaseră la el, din lipsă de progenitură proprie, ca pe un copil minune, pe tânărul Titel – cum era numit el în familie și printre prieteni –, spre a veghea cu discretă sollicitudine la formarea personalității lui, rupându-l astfel din cea mai trainică și pură legătură de afecțiune, aceea față de mama sa, rămasă mai departe în Iașul natal, ca un stăruitor memento al rădăcinilor, adresat fiului ei.

În apartamentul lor, larg și luminos, de la cel de al doilea ori al treilea etaj, pe colț, din imobilul situat la intersecția străzii Atena cu bulevardul, a avut loc și festivalul „intelectual” pe care l-am evocat în exordiu retrospecției de față. Ceea ce m-a impresionat îndeosebi la tânărul Comarnescu cu prilejul acestui festival – care trebuie să fi avut loc prin 1923, când el încă nu împlinise 18 ani ori abia îi împlinise – este ascendentul de care se bucura printre colegii lui, toți elevi ai liceului „Sf. Sava”, membri ai unei societăți cultural-literare, al cărei spiritus rector și animator era el. Fără vreun efort de a se impune, Comarnescu a știut să reprime prompt anumite manifestări inofensive de impaciență din rândurile tânărului auditor pe parcursul expunerii mele, ce se voia doctă, despre o personalitate artistică despre care cei mai mulți vor fi aflat abia atunci – într-adevăr, la vremea aceea, Picasso avea doar 42 ani. Argumentul – pe cât de simplu, pe atât de operant – ce însoțea mustrea adresată de junele lider chema în conștiințe diferența de vârstă dintre conferențiar și si (eram, vezi bine, cu vreo doi ani mai mare) și de situație (student în anul I, nu licean imberb ca ei). E cunoscut avantajul pe care îl prezintă în ochii adolescenților astfel de diferențe, fie chiar minime. Și cu toate că, prin comparație cu ei – bucureșteni de baștină –, eram, la rândul meu, handicapat de dezavantajul de a fi descins recent din provincie – Ploieștiul ara considerat, cel mult, o suburbie a Capitalei, loc de popas pentru amatorii de fripturi și vinuri bune –, argumentul a prins pe dată și restul expunerii mele s-a bucurat de o atenție fără rezervă.

Cred că nu mă înșel conjecturând că argumentul depășea caracterul tactic de circumstanță și că prezenta o pondere în însăși conștiința lui Comarnescu.

Beneficiar, cum mă aflam, al avantajelor de ordin psihologic pomenite, eram în plus, beneficiar și al unui subiect-șoc, căci a vorbi despre Picasso cu mai mult de jumătate de secol în urmă nu părea un lucru chiar așa de banal ca astăzi. Aceste avantaje, repercutate de-a lungul vremii prin efectul forței de inerție a primelor impresii, socotesc că explică într-o măsură creditul (ca să nu spun prestigiul) de care m-am bucurat permanent din partea lui Comarnescu. Incredibila generozitate care îl caracteriza și sentimentul prieteniei, așa da puternic ancorat în ființa sa, explică, poate, restul. Dar nici una din acestea nu reușea să dezarmeze spiritul critic, veșnic treaz în el, atent la inspirațiile incoruptibile echității, gata oricând să se exercite, față și de cel mai bun prieten, și chiar sub forma de aspre dojeniri, temperamental colorate.

Era ca un copil care, în nevinovăția conștiinței, nu făcea – asemenea unui cunoscut dicton latinesc – deosebirea dintre adevăr și prietenia față de Plato, nici măcar spre a da preferință primului termen, ci socotea cu toată sinceritatea că ele sunt sinonime, că prietenia nu poate fi decât adevăr și că, în consecință, a proclama adevărul, oricare ar fi el, nu poate decât să o consolideze, să vorbească în numele și în interesul ei. Mă ispitește să pun în legătură această atitudine spirituală cu o alta, trădând o similară ingenuitate a conștiinței. „Pe atunci – mărturisește el undeva, în «Chipurile și prveliștile Americii», restituite nouă editorial prin grija plină de dragoste a lui Traian Filip – nu uram pe nimeni și credeam ca totul pe lume este bun și că, putând cunoaște cu adevărat lumea, nu o poți decât iubi.”

Dacă este așa, frecvențele sale atitudini de frondă din spațiul cultural românesc interbelic pot apărea într-o cu totul altă lumină decât aceea a banalității imediate. Când, bunăoară, în anii studenției, la o ședință a Institutului pentru literatură, patronată de Mihail Dragomirescu în aula Fundației universitare, urca în frac din sală, cu inegalabilă dezinvoltură, treptele podiumului, pentru a dezvolta de la tribuna înțesată de clientela științifică a maestrului ai spre maxima ei derută, apologia lui Marcel Proust, zâmbetul ce îi înflorea fața bucalată și roză și se ascuțea ștrengărește în privirea candidă, departe de a semnifica triumful meschin asupra unui adversar demn de disprețuit, trăda, poate, din contră, imensa simpatie umană în care învăluia aprioric un prieten, ajutându-l să înțeleagă adevărul generos că, dincolo de valorile omologate cu academică morgă prin prisma vestitului sistem do literatură, mai pot subsista altele, creații ale noului, ale vieții, deopotrivă îndreptățite a figura la loc de cinate în istoria literaturilor, chiar dacă neîncadrabile în schemele prestabilite ale unei anumite dogme estetice.

La fel, când într-o expoziție de la Ateneul Roman a pictorului Leon Biju se străduia, în calitate de proaspăt critic plastic, să câștige din partea expozantului asentimentul la observația că unul din tablourile lui ar păcătui din punctul de vedere al construirii compoziției pe diagonală, o făcea cu bună credință – chiar dacă, eventual, în mod eronat – și din dorința sinceră de a contribui prietenește la stabilirea unui adevăr, și nu i-ar fi trecut prin minte că pictorul îi va replica

amenințându-l cu „diagonala” bastonului și chiar încercând a-l lovi. Riscuri ale meseriei, relativ frecvente, pare-se, între cele două războaie! Nu mărturisește, oare, Oscar Walter Cisek, critic plastic de mare autoritate morală și profesională, într-o postumă „Lămurire”, publicată prima oară de Al. Oprea, cu doi ani în urmă, în antologia de texte ale ilustrului critic, că asupra sa au planat, la un moment dat, pericole asemănătoare? „Dar –continuă el – aveam în apropierea mea câțiva adepți convinși și amici inițiați în tot ce susțineam cu atâta încăpățănare. Printre ei se găseau prietenii Lucian Blaga și Tudor Vianu, Cezar Petrescu și Ion Marin Sadoveanu, Francisc Sirato și N.N. Tonitza, iar din generația tineretului de atunci Petru Comarnescu și Aurel Broșteanu.”

Dar nu numai artiștii se dovedeau susceptibili la critică, ci și colecționarii. Într-o carte poștală din Graz, Austria, datată 30 aprilie 1933, Zambaccian căuta să își potolească față de mine focul unei discuții cu Comarnescu, la care întâmplător asistasem: „Nu voi uita – îmi scria el – hazul ce l-am făcut când ne-am întâlnit pe Calea Victoriei cu Comarnescu; *m-am reținut din politețe*. – Dar mi-a făcut mare plăcere, că eu cumpăr la întâmplare, că noi amatorii nu ne dăm seama de legile estetice care dau naștere lucrărilor, că n-am stylul (sic!) lui Simu. Zău că-mi face plăcere; gârbovit de laude și complimente, savurez și copilăriile acestea, eu frenezie”. Când Zambaccian subliniază cuvintele „M-am reținut din politețe”, înseamnă că observațiile lui Comarnescu îl împinseseră până la limitele răbdării și că o picătură în plus ar fi revărsat paharul, prefigurând scena ce avea să se întâmple 12 ani mai târziu în anticamera lojii ce domina aula Fundației universitare, la o conferință despre Petrașcu din ciclul închinat de galeria „Căminul Artei” câtorva mari personalități ale picturii românești – scenă care, de astă dată, pune față în față pe Zambaccian și pe Aurel Vladimir Diaconu, competitor al lui sub întreitul aspect de colecționar, critic de artă și autor al unei monografii referitoare la Petrașcu. Vacarmul altercației iscate între cei doi din confruntarea tendințelor concurente de a institui monopolul critic asupra operei marelui artist răzbătea până în aulă și puțin a lipsit să nu se treacă la elucidarea conflictului prin căi de fapt.

Așa se întâmplă când pasiunea pentru artă, în loc să se îndrepte exclusiv spre asimilarea sensurilor creației, alunecă în dispute mărunte alimentate de șarpele ambiției. Din fericire, există și clipe senine pentru receptarea artei, ba chiar și clipe cu adevărat privilegiate. Ne era hărăzit, mie și lui Comarnescu, în vara anului 1928, să gustăm, în afara oricăror obligații profesionale, astfel de clipe, luând legătura la Brașov cu câțiva eminenți slujitori ai artei: plasticieni, ca Hans Eder, Fritz Kimm, Nagy Imre și alții, ori muzicieni, ca marele organist de la Biserica Neagră, Viktor Bickerich, și soprana Aennie Bickerich, soția sa. Devoțiunea cu care și unii și alții oficiau cultul artei, fără preocupări lăaturalnice care să-l tulbure, ne-a impus amândurora ca o revelație neașteptată, căreia i-am închinat: eu, ciclul de „Scrisori din Brașov”, subtitulat: „Zece capitole de artă contemporană”, publicat în toamna aceluiași an în coloanele săptămânalului „Propășirea” de la Ploiești, iar Comarnescu,

un mic studiu asupra pictorilor sași, în cadrul cronicii plastice pe care o deținea, ca succesor al meu, la „Viața Românească”. Preocuparea lui Comarnescu pentru cultura națiunilor conlocuitoare dovedea încă o dată vocația spiritului său integrator spre sinteza spirituală, vocație căreia, în curând, călătoria de studii în America avea să îi deschidă vaste orizonturi.

Între timp, publicistica îl prinsese în ruajul ei absorbant. Întreprinzător și plin de inițiative, punea la cale tot felul de proiecte, pe care, o dată realizate, le abandona. La scurt timp după întemeierea, de către el și Camil Baltazar, a revistei „Tiparnița literară”, la care am colaborat cu cronici plastice, i se încredințează spre sfârșitul anului 1928 conducerea paginii a doua a cotidianului „Ultima Oră”, atunci înființat, la care de asemenea am fost atras să colaborez. Comarnescu avea atunci 23 ani și, plin de încredere în sine și în colegii de generație, își lua prin „Programul paginii culturale”, în numele său și al lor, angajamente de felul acesta: „Pagina culturală a «Ultimii Ore», pusă sub îngrijirea mea, va avea în toate aspectele sub care se va înfățișa un fir conducător care îi va da coeziune și unitate. Vom încerca să realizăm o revistă vie, adică vom adânci realitatea, dinamizând problemele... Pozițiunea noastră va fi cea criticistă. În numele spiritului și al valorilor, vom lua atitudine față de toate manifestările culturii... Vom ști să denunțăm inconformitățile spirituale, falsele poziții, pseudoapostolatul, nevaloarea strecurată drept valoare, obrăznicia și prostia cu pretenții...”. Un astfel de program, căruia, după cum se vede, nu îi lipsea o notă oarecare de teribilism juvenil, a suscitat în presa vremii luări de poziții potrivnice – inclusiv din partea lui G. Călinescu, care îl prezenta pe Comarnescu drept: „un tânăr inteligent și simpatic, dar organizator al celei mai detestabile insurecții de colegieni”. Tuturor le-a răspuns cel vizat, printr-un articol fulminant „Revolta celor fără de atitudini”, purtând subtitlul „Între diletantism și rea credință”.

Dar, la mai puțin de un an după angajarea în acest capitol frământat al publicisticii sale, Comarnescu avea să părăsească pentru doi ani țara, ca beneficiar al unei burse de studii în America. „Eram încrezut și mândru plecând în America – scrie el –. Mai târziu și în alte circumstanțe am priceput și reciproca actului meu de atunci... Ce ușor e să pleci tu, ce suferință e să-ți plece altul... Cel ce pleacă fură celor pe care îi lasă reazemul unui vis. Pe când el, călătorul, capătă visuri mereu noi, păstrându-le și pe cele vechi”.

Suferința, celor ce rămân este o experiență pe care Comarnescu, așa cum mărturisește, avea să o facă mai târziu și în alte circumstanțe. Prietenii lui, caro fuseseră atrași de el în vârtejul atâtor acțiuni fără astâmpăr, au făcut această experiență o dată chiar cu plecarea lui. Lipsiți de impulsul entuziasmului său mobilizator, de liantul personalității sale puternice, ei s-au dispersat care încotro, stânjeniți parca și în relațiile lor personale. Este ceea ce îmi destăinuia printr-o misivă din 29 martie 1931 Constantin Noica, anticipând cu nostalgie asupra înapoierii prietenului comun: „Mă gândesc că peste puțin timp sa va întoarce Titel, omul care știe atât de bine să lege interese diverse, cum sunt ale noastre. Absența

lui mi-a fost grea și din acest punct de vedere. Grație lui mă puteam apropia de o serie de oameni pe care, singur, n-am curajul și nici mijloacele să-i apropiu”.

Filosoful care și-a dorit – și, desigur, își dorește și astăzi – să stăpânească arta maieuticii de tip socratic, spre a-și ajuta discipolii „să devină ceea ce sunt”, își mărturisește de astă dată, prin rândurile citate, prețuirea pentru o maieutică de tip diferit, care ne cere „să devenim alții, prin alții și pentru alții” – „prin cât mai mulți alții și pentru cât mai mulți alții”. Este maieutica pe care Petru Comaraescu o stăpâna prin irecuzabilă determinare nativă. Cheie a tinereții proprii, în consonanță cu aceea a timpului și a lumii noastre, ea l-a ținut neconținut tânăr. Astfel că tentativa mea de a vă prezenta „portretul lui Comarnescu din tinerețe”, adică până la experiența americană, se dovedește lipsit de sens. Căci portretul său din tinerețe este portretul întregii sale vieți.

Comunicare în cadrul evocării lui Petru Comarnescu
la Muzeul de Artă al Republicii Socialiste România,
în ziua de marți, 27 aprilie 1976